

Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi

Journal of Cumhuriyet University Health Sciences Institute

Türkiye’de Sığır Tüberkülozunun Kontrolü ve Eradikasyonuna Yönelik Çalışmaların Tarihi

Özlem YÜKSEL^{1*}, Abdullah ÖZEN²

¹Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji ABD, Sivas, Türkiye

²Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji ABD, Elazığ, Türkiye

Geliş Tarihi

30.09.2021

Kabul Tarihi

21.10.2021

Yayın Tarihi

31.12.2021

Özet: Tüberküloz, çok eski çağlardan beri bilinen, günümüze kadar insan ve hayvanlarda ölümlere neden olmuş bir hastalıktır. Geçmişten günümüze kadar birçok Avrupa ve yenedünya ülkesinde yapılan kontrol ve eradikasyon çalışmaları ile hastalık neredeyse tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu çalışmada, ulaşılabilen en eski kaynaklardan başlayarak, sığır tüberkülozu ve bu hastalığın kontrolü ve eradikasyonuna yönelik çalışmaların tüm aşamalarının tarihsel süreçte incelenmesi, değerlendirilmesi ve bu sayede, genelde mücadele stratejilerine, özelde ise kontrol ve eradikasyon çalışmalarına veri sağlanması amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele kapsamında çıkarılan 19’uncu yüzyıla ait bazı düzenlemeler sığır tüberkülozu mücadelesini de kapsamıştır. Ancak bu hastalıkla mücadele kapsamında müstakil olarak çıkarılan ilk düzenleme 1932 yılında yürürlüğe girmiş olan “Sığır Tüberkülozu Talimatnamesi”dir. Bu talimatnameyi takiben sığır tüberkülozu ile ilgili beş ayrı düzenleme daha yapılmıştır. Türk tarihinde, tüberkülozla mücadele kapsamında dönem dönem bazı stratejiler oluşturulmaya çalışılmışsa da hastalıkla mücadele Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte etkin bir hal kazanmıştır. Tüberkülozla ilgili ilk sondaj çalışması 1929; ikincisi ise 1938 yılında başlatılmıştır. Ülkesel ölçekli ilk mücadele çalışması ise 1985 yılında hazırlanan “Türkiye Tuberculosis Mücadele Projesi”dir. Sonuç olarak gerek hayvanlarda ve gerekse insanlarda hastalığa neden olan ve halk sağlığı açısından tehlike arz eden sığır tüberkülozuyla mücadele konusunda yürütülen çalışmalar neticesinde, hastalıkla mücadelede inişli-çıkışlı bir başarı eğrisi elde edilmiş olmakla beraber, genel olarak istenen başarı düzeyine ulaşamadığı ileri sürülebilir.

Anahtar kelimeler: Bulaşıcı hayvan hastalıkları, eradikasyon, kontrol, sığır tüberkülozu, veteriner hekimliği tarihi.

History of Studies Toward Control and Eradication of Bovine Tuberculosis in Turkey

Abstract: Tuberculosis has been known to cause deaths in humans and animals since ancient times. This disease has almost been eliminated with the control and eradication studies which have been practiced in many European and new world countries from past to present. This study aimed to examine and evaluate all stages of the studies carried out on the control and eradication of bovine tuberculosis disease, starting from the oldest available sources, in the historical process, and thus to provide data for fighting strategies in general and control and eradication studies in particular. Some of the 19th century regulations enacted within the scope of combating epidemic animal diseases during the Ottoman Empire also included the fight against bovine tuberculosis. However, the first regulation to be issued independently within the scope of combating this disease was the "Regulation on Bovine Tuberculosis" which came into force in 1932. Following this directive, five more regulations were introduced regarding bovine tuberculosis. In Turkish history, although some strategies were aimed to be created from time to time within the scope of the fight against tuberculosis, the fight against the disease has become effective in the period after the proclamation of the Republic. The first drilling study on tuberculosis was launched in 1929 and the second one was in 1938. The first national-scale control study was the "Turkish Fight Against Tuberculosis Project", which was prepared in 1985. Consequently, as a result of the studies carried out on the fight against bovine tuberculosis, which causes disease in both animals and humans and poses a danger to public health, it can be argued that a fluctuating success curve has been achieved in the fight against disease and the desired level of success has not been achieved in general.

Keywords: Bovine tuberculosis, control, eradication, history of veterinary medicine, infectious animal diseases.

Bu çalışma, ‘Türkiye’de Sığır Tüberkülozunun Kontrolü ve Eradikasyonuna Yönelik Çalışmaların Tarihi’ adlı doktora tezinin verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

* Sorumlu yazar

Özlem YÜKSEL

ozlemyuksel@cumhuriyet.edu.tr

Yüksel Ö 0000-0003-0635-3256

Özen A 0000-0002-9307-2841

GİRİŞ

Dünyada sığır tüberkülozu ile ilgili bilinen ilk eradikasyon çalışması 1889 yılında Finlandiya'da başlatılmış (Sabar, 1956); hastalığın ekonomik açıdan taşıdığı önem ve halk sağlığı açısından oluşturduğu tehdidin boyutu, eradikasyon çalışmalarının hızla diğer ülkelerde de başlatılmasına neden olmuştur (Diker, 1989). Tüberkülozla mücadelede ülkeler, hastalığın görülme sıklığı ve yayılım derecesinin yanı sıra sosyal, ekonomik ve politik durumlarına göre farklı yöntemler uygulamıştır (Arşiv dosyası, 2009a).

İnsan ve hayvan sağlığı açısından büyük öneme sahip olmasına karşın, Türkiye'de sığır tüberkülozunun insidensinin belirlenmesine yönelik az sayıda çalışma bulunmaktadır (Gürsel, 1955; Akçay, 2008; Arşiv dosyası, 2009a/2009c). Sığır tüberkülozu kronolojik bir akışla takip edildiğinde; “Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati”¹, “Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânunu”², “Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu”³ ve “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”⁴ düzenlemelerine göre ihbarı zorunlu ve tazminatlı bir hastalık olarak kabul edilegelmiştir. Ancak, yasal zorunluluğa rağmen, hayvan hastalıklarıyla mücadeleye ayrılan bütçelerin yetersizliği sığır tüberkülozunun eradikasyon ve kontrol çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir (Anonim, 2007; Akçay, 2008). Öte yandan, hayvan popülasyonunun bölgesel ve ülkesel dağılımı, coğrafi koşullar, yaban hayatı kaynaklı etkenle mücadeledeki güçlükler, hayvan hareketlerinin kontrol altına alınamayışı, ekonomik sebepler, kamusal kayıtların eksikliği ile eradikasyon ve kontrol çalışmalarının yetersizliği de tüberkülozla mücadelede istenilen sonuçların alınamayışının sebepleri arasında sayılabilir (Akçay, 2008; Arşiv dosyası, 2009a/2009c). Bunlara ek olarak hastalığın seyrinin gizli oluşu ve ölüm oranının diğer hastalıklara oranla düşük oluşu, hastalığın öneminin kavranması ve gerekli önlemlerin

alınması konusunda yetiştiricilerin tutumlarını olumsuz yönde etkilemektedir (Rafiyi, 1971). Bu çalışmada, ulaşılabilen en eski kaynaklardan başlayarak, sığır tüberkülozuna ilişkin ve bu hastalığın kontrolü ve eradikasyonuna yönelik çalışmaların tüm aşamalarının tarihsel süreçte incelenmesi, değerlendirilmesi ve bu sayede; genelde mücadele stratejilerine, özelde ise kontrol ve eradikasyon çalışmalarına veri sağlanması amaçlanmaktadır.

GEREÇ ve YÖNTEM

Araştırmanın materyalini, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü Arşivi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivi ve Kütüphanesi ile kamu ve özel arşivlerden elde edilen belge ve dokümanlar oluşturdu.

Arşiv, dokümantasyon merkezleri ve kütüphanelerden elde edilen belge ve dokümanlar, tarih araştırmalarında kullanılan retrospektif yöntemle değerlendirmeye tabi tutularak verilerin analiz ve sentezine gidildi. Belge ve açıklamalara ait bilgiler dipnot olarak verildi. Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi tarihlere çevrilmesinde Tarih Çevirme Kılavuzu kullanıldı (Dağlı ve Üçer, 1997).

BULGULAR

Mevzuat

Sığır tüberkülozu ile ilgili bilinen ilk hükümlere, salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele amacıyla çıkarılan genel düzenlemelerde rastlanmaktadır. Bu düzenlemelerin en eskilerinden biri olan “Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati”nde⁵ (Tablo 1) sığır tüberkülozu hastalığına “Hayvanat-ı bakariyede tederrün” adı verildiği görülmektedir. Hastalık sonraki düzenlemelerde de “Hayvanat-ı bakariyede tederrün”⁶ ile “Sığırlarda tederrün (Verem)”⁷ isimleri ile belirtilmiştir.

¹ Ticaret ve Ziraat Nezâreti (1329) Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati. Yeni Turan Matbaası, Dersaadet.

² RG. Kanun No: 1234. Sayı: 888. 14 Mayıs 1928.

³ RG. Kanun No: 3285. Sayı: 19109. 16 Mayıs 1986.

⁴ RG. Kanun No: 5996. Sayı: 27610. 13 Haziran 2010.

⁵ Ticaret ve Ziraat Nezâreti (1329) Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati. Yeni Turan Matbaası, Dersaadet.

⁶ Umur-i Baytariye Müdüriyeti (1330) Zabita-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi. Matbaai Osmani, Dersaadet.

⁷ RG. Kanun No: 1234. Sayı: 888. 14 Mayıs 1928.

Hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyetin ilanından sonra oluşturulan yasal düzenlemelerde hasta hayvanların tüberkülin uygulanarak belirlenmesi, hastalık olduğu kesinleşen hayvanların itlaf edilmesi ve itlaf edilen hayvanlara tazminat ödenmesi konusu sürekli gündemde tutulmuştur. “Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati”siyle⁸ (Tablo 1) hastalıkla mücadelede oluşturulmaya çalışılan temel prensipler “Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânunu”yla⁹ (Tablo 1) detaylandırılmıştır. Kanun, sütü satılan ineklerin tümünün tüberkülin testine tabi olması zorunluluğunu hükme bağlamıştır (Madde 49). Ayrıca hayvanların nakli sırasında ve sınırlardaki hayvan hareketleri esnasında dikkat edilmesi gereken kurallara da yer verilmiştir. Sınır hareketleri, tüberkülin uygulanması ve hastalık varlığında uygulanması gereken prosedürlere ilişkin diğer ayrıntılar “Hayvan Sağlık Zabıtası Nizamnamesi”¹⁰ (Tablo 1) ile karara bağlanmıştır. Sağlık zabıtası kapsamında hazırlanan “Hayvan Sağlığı Zabıtası Kanunu”¹¹

ile “Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Yönetmeliği”ne¹² göre (Tablo 1); bahsi geçen konular kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve hükme bağlanmıştır. “Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânunu”nunda¹³ yer alan konulardan birisi de tüberkülin testi pozitif çıkan hayvanların et ve sütlerinin tüketime sunulma koşullarıdır. Kesim sırasında hastalığın belirlenmesi durumunda etlere uygulanması gereken hükümlere ise “Hayvan Sağlık Zabıtası Nizamnamesi”in¹⁴ yer verilmiştir. Hayvan Sağlık Zabıtası Nizamnamesi’ne dayanarak hazırlanan “Etlerin Teftiş Talimatnamesi”ne göre, mezbahaya getirilen hayvanlarda ihbarı mecburi bir hastalığın varlığı durumunda ilgili birime bildirimde bulunma zorunluluğu bulunmaktadır¹⁵. Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Yönetmeliği’ne dayanakla Bakanlık onaylı olarak 1995¹⁶ ve 2003¹⁷ yıllarında çıkarılan teftiş talimatlarının ikinci maddelerinde sığırlarda kesim öncesi değerlendirmede, muayenenin, tüberkülozun da dikkate alınacak şekilde yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

Tablo 1: Sığır Tüberkülozu ile İlgili Ulusal Mevzuatın Kronolojik Listesi

K N Y/T	Tarih	S/KN
Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Talimat-ı Muvakkati	5 Ocak 1893	318
Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati	18 Aralık 1913	
Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Talimatnamesi	1914	
Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânunu	14 Mayıs 1928	1234
Hayvan Sağlık Zabıtası Nizamnamesi	9 Ağustos 1931	1901
Sığır Tüberkülozu Talimatnamesi	1 Mart 1932	301
Etlerin Teftiş Talimatnamesi	17 Temmuz 1932	529
Tüberküloz Mücadelesi Talimatnamesine Ek	6 Ocak 1940	221
PPD Mammalian ve PPD Avian Tüberkülinlerin Tatbikine Dair Ek Talimatname	6 Haziran 1963	111
PPD Mammalian ve Avian Tüberkülinlerin Intradermik Olarak Mukayeseli Uygulama Yöntemleri ve Reaksiyon Sonuçlarına Göre Yapılacak İşlemlere Ait Yönetmelik	15 Temmuz 1975	15296
Sığır Tüberkülozu Yönetmeliği	9 Kasım 1978	16458
Hayvan Sağlığı Zabıtası Kanunu	8 Mayıs 1986	3285
Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Yönetmeliği	22 Şubat 1989	20109
Sığır Bovine Tüberkülozu Yönetmeliği	2 Nisan 2009	27188
Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu	11 Haziran 2010	5996
İhbarı Mecburi Hayvan Hastalıkları ve Bildirimine İlişkin Yönetmelik	22 Ocak 2011	27823

K: Kanun; N: Nizamname; Y/T: Yönetmelik/Talimatname; S/KN: Sayı/Karar Numarası.

⁸ Ticaret ve Ziraat Nezâreti (1329) Zâbıta-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânun-i Muvakkati. Yeni Turan Matbaası, Dersaadet.

⁹ RG. Kanun No: 1234. Sayı: 888. 14 Mayıs 1928.

¹⁰ RG. Kararname No: 11656. Sayı: 1901. 17 Eylül 1931.

¹¹ RG. Kanun No: 3285. Sayı: 19109. 16 Mayıs 1986.

¹² RG. Karar Sayısı: 89/13838. Sayı: 20109. 15 Mart 1989.

¹³ RG. Kanun No: 1234. Sayı: 888. 14 Mayıs 1928.

¹⁴ RG. Kararname No: 11656. Sayı: 1901. 17 Eylül 1931.

¹⁵ T.C. Ziraat Vekâleti (1934) Hayvan Sağlık Zabıtası-Kanun, Nizamname, Talimatnameleri ve Aşı Serom Tarifnameleri. Köyhocası Matbaası, Ankara.

¹⁶ T.C. Tarım ve Köyşleri Bakanlığı Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü (1995) Etlerin Teftiş Talimatnamesi, Ankara.

¹⁷ Etlerin Teftiş Talimatı. http://www.kkgm.gov.tr/talimat/et_teftis.html. Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2011.

Sığır tüberkülozuna yönelik bilinen ilk müstakil düzenleme olan “Sığır Tüberkülozu Talimatnamesi”¹⁸ 1932 yılında yürürlüğe girmiş ve bu talimatnameyi takiben sığır tüberkülozu ile ilgili beş düzenleme daha yapılmıştır. Bu düzenlemeler kronolojik sıraya göre; “Tüberküloz Mücadelesi Talimatnamesine Ek”¹⁹, “PPD Mammalian ve PPD Avian Tüberkülinlerin Tatbikine Dair Ek Talimatname”, “PPD Mammalian ve Avian Tüberkülinlerin Intradermik Olarak Mukayeseli Uygulama Yöntemleri ve Reaksiyon Sonuçlarına Göre Yapılacak İşlemlere Ait Yönetmelik”²⁰, “Sığır Tüberkülozu Yönetmeliği”²¹ ile “Sığır Bovine Tüberkülozu Yönetmeliği”²² dir (Tablo 1).

Sığır tüberkülozu hastalığı, Türkiye’de hayvan sağlık zabıtası mevzuatına göre ihbarı mecburi hastalıklar arasındadır. Bu niteliği, 3285 Sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu'nun dördüncü maddesine dayanılarak çıkarılan ihbarı mecburi hastalıklar hakkındaki tebliğlerde (RG. Sayı: 19115, 23 Mayıs 1986; Tebliğ No: 1997/10; Tebliğ No: 1998/1, Tebliğ No: 1998/10; Tebliğ No: 2000/27; Tebliğ No: 2001/26; Tebliğ No: 2002/64, Tebliğ No: 2004/14 ve Tebliğ No: 2007/3)²³ ifade edilmiştir. Bu tebliğlerden yürürlük tarihi açısından en sonuncu olan tebliğ (No: 2007/3²⁴), “3285 Sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanununun 4’üncü Maddesine Göre Tespit Edilen İhbarı Mecburi Hastalıklar Hakkındaki Tebliğin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Tebliğ”²⁵ ile yürürlükten kaldırılmış; daha sonra “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”nun²⁶ dördüncü maddesine dayanakla hazırlanan “İhbarı Mecburi Hayvan Hastalıkları ve Bildirimine İlişkin Yönetmelik”²⁷ yürürlüğe konarak sığır tüberkülozu, ihbarı mecburi hastalıklar listesinde ilk beş hastalık arasında yer almıştır.

Mücadelede karşılaşılan zorluklar

Osmanlı Devleti Döneminde, hasta olduğu bilinen hayvanların kaçak kesimlerini önleyebilmek; sağlıksız koşullarda kesim yapılmasının önüne geçmek ve halk sağlığını korumak amaçlarıyla bir dizi uygulama yapılmıştır. Ticaret ve Nâfia²⁸ Nezâretince²⁹ 1882/1883 yılında yapılan açıklamaya göre; açıkta yapılan kesimlerin halk sağlığı açısından zararlı olduğu ve bu nedenle kesimlerin mezbahalarda yapılması gerektiği ifade edilmiştir³⁰. Ancak, sonraki yıllarda kaçak hayvan kesimlerinin devam ettirildiği, 1886/1887 tarihli arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Bu arşiv belgesinde; Dersaadet (İstanbul) ve civarında hayvan hastalığı görüldüğü ve hasta hayvanların sokaklarda kesilerek satıldığının öğrenildiği ifade edilmiştir. Bu nedenle Şehremaneti (Belediye) ve Sıhhiye Nezâretine gönderilen yazıyla, Şehremaneti memurları ile Sıhhiye Nezâreti müfettişlerinin olayı araştırmaları ve hasta hayvanların kesimlerini önlemeleri gerektiği belirtilmiştir³¹. Yaklaşık 34 vilayet, Nâfia Müdürlükleri ve Şehremanetine gönderilen 26 Ocak 1889 tarihli yazıda; hayvan veya insan fark etmeksizin bulaşıcı hastalıklar görülmesi halinde vilayetlerin, Sıhhiye Dairesine bilgi vermeleri istenmektedir. Aynı belgede hastalığın görüldüğü dönemlerde, hasta hayvanlarla ilgili bilgilerin baytarlar tarafından cetvellere yazılması ve her ay bu cetvellerin Sıhhiye Dairesine gönderilmesi gerektiği konusunun tüm vilayetlere bildirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca belgede, hayvanların ve deri kırıntılarının gemilere yüklenmesi esnasında, sıhhiye memurlarının işini kolaylaştırmak için, hayvanların ya da hayvan maddelerinin geldikleri bölge hükümetlerince verilmiş

¹⁸ T.C. Ziraat Vekâleti (1934) Hayvan Sağlık Zabıtası-Kanun, Nizamname, Talimatnameleri ve Aşı Serom Tarifnameleri. Köyhocası Matbaası, Ankara.

¹⁹ T.C. Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü Salgın Hayvan Seksiyonu-Sayı: H 221 (1940) Tüberküloz Mücadelesi Talimatnamesine Ek. Çankaya Matbaası, Ankara.

²⁰ RG. Sayı: 15296. 15 Temmuz 1975.

²¹ RG. Sayı: 16458. 9 Kasım 1978.

²² RG. Sayı: 27188. 2 Nisan 2009.

²³ RG. Sayı: 19115. 23 Mayıs 1986; RG. Tebliğ No: 1997/10. Sayı: 23147. 21 Ekim 1997; RG. Tebliğ No: 1998/1. Sayı: 23232. 16 Ocak 1998; RG. Tebliğ No: 1998/10. Sayı: 23388 (Mükerrer). 30 Haziran 1998; RG. Tebliğ No: 2000/27. Sayı: 24097. 2 Temmuz 2000; RG.

Tebliğ No: 2001/26. Sayı: 24541. 2 Ekim 2001; RG. Tebliğ No: 2002/64. Sayı: 24900. 8 Ekim 2002; RG. Tebliğ No: 2004/14. Sayı: 2542. 1 Nisan 2004; RG. Tebliğ No: 2007/32. Sayı: 26580. 12 Temmuz 2007.

²⁴ RG. Tebliğ No: 2007/32. Sayı: 26580. 12 Temmuz 2007.

²⁵ RG. Tebliğ No: 2011/3. Sayı: 27823. 22 Ocak 2011.

²⁶ RG. Kanun No: 5996. Sayı: 27610. 13 Haziran 2010.

²⁷ RG. Sayı: 27823. 22 Ocak 2011.

²⁸ Bayındırlık işleri (Devellioğlu, 2013).

²⁹ Nazırlık, vekillik (Devellioğlu, 2013).

³⁰ BOA, Y.PRK.TNF. 1-44/1300 Z. 29 [H. 1300 (1882/1883)].

³¹ BOA, DH.MKT. 1385-36/1304 Ra. 19 [H. 1304 (1886/1887)].

şahadetnamelerinin olması gerektiği ifade edilmiştir³². Ayrıca, 26 Ağustos 1889 tarih ve 187 numaralı resmi mektuba cevaben Edirne'ye gönderilen yazıda, hastalıkların kayıt altına alınması ve hasta hayvan sayılarının belirlenmesi amacıyla, hayvan hastalığı görülen yerlerde hastalığa ait bilgilerin kaydedildiği cetvellerin baytarlar tarafından doldurulması gerektiği beyan edilmiştir. Baytar eksikliğinin olduğu zamanlarda ve askeri baytarların köylere gidemediği hallerde, adı geçen cetvellerin belediyeler tarafından doldurulması gerektiği, hastalık görüldüğü takdirde ise cetvellerin tutulması için en yakın askeri baytara ulaşılması ya da baytarlık diplomasına sahip bir kişiye müracaat edilmesi gerektiği bildirilmiştir³³.

Emanet³⁴ Baytar Müfettişleri tarafından hazırlanarak, Ticaret ve Ziraat Nezâreti Celilesine³⁵ gönderilen rapora göre, hayvan hastalığının yayılmasını ve hastalıklı etlerin tüketime sunulmasını önlemek amacıyla, kesim esnasında hasta olduğu belirlenen hayvanların kıymetinin yarısının ya da üçte bir nispetinin sahiplerine verilmek üzere itlaf edilmesi konusu, Meclîs-i Umûr-i Sıhhiyeye görüşülmüş ve bu uygulamanın önemli olduğu Tıbbiye Nezâretine bildirilmiştir³⁶. Nitekim Mekteb-i Askeriye-i Şahane Nezâretinden 1893 yılında Dâhiliye Nezâretine gönderilen evrakta sığır vebası, zatülcenb³⁷ ve akciğer hastalıklarıyla mücadele için alınması gereken sağlık tedbirleriyle ilgili bilgileri içeren talimatname nüshasının vilayetlerdeki baytar müfettişlerine gönderildiği bildirilmiştir. Hükümet memurları ve baytarlara adı geçen hastalıklarla ilgili gönderilen talimatname ile bilgi amaçlı gönderilen üst yazının 27'nci sayfanın son fıkrasında veba-i bakariyeye yakalanan ve hasta olduğundan şüphelenilen hayvanların hükümet tarafından itlaf edileceği; 32'nci sayfanın son fıkrasında ise itlaf, defin, nakil, karantina ve çeşitli tedbirler için harcanan masrafın belediyelere veya

hayvanı sevk eden birime ait olduğu; eğer belediyenin ödenekleri yetersiz ise masrafın mal sandıklarından karşılanacağı ifade edilmiştir. Ancak aynı dosyada bulunan ve belediyenin Umumi Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti Celilesine bilgi amaçlı cevabını içeren belgede ise bu hastalıklardan zarar gören hayvan sahiplerine tazminat verilmesinin ödenek yokluğundan mümkün olmadığı ifade edilmiştir³⁸.

Sığır tüberkülozu ile mücadele çalışmaları kapsamında alınan önlemler, özellikle 19'uncu yüzyılın son yıllarında hız kazanmıştır. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'de; veba ve benzeri bulaşıcı hastalığa yakalanan hayvanlarla bunlarla temas eden hayvanların, sağlıklı oldukları anlaşılıncaya kadar et ve sütlerinin tüketilmemesi gerektiği konusu görüşülmüş ve görüşülen bu konular 1886/1887 yılında Şehremaneti ve Sıhhiye Nezâretine bildirilmiştir³⁹. Ayrıca, 1906/1907 tarihli belgede, tüberkülozlu hayvanların sütlerinin tüketilmesine izin verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir⁴⁰. Belediye Hastanesi tabibi Reşit Paşa ile Maltepe Hastanesi tabibi Kaymakam Mustafa'nın tüberküloz hakkında hazırladıkları raporun hayvanlarla ilgili bölümünde, hayvan pazarlarında manda ve ineklerin baytarlar tarafından kontrol edilmesi ve sadece hastalıklı olmayan hayvanların satışına izin verilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur. İlaveten tüberkülozlu hayvan belirlenmesi durumunda hayvanın hemen itlaf edilmesi ve kireçli kuyulara gömülmesi gerektiği ifade edilmiştir⁴¹. Bâb-ı Âlî Daire-i Sadâret-i Uzma⁴² Mekteb-i Kaleminden, Dâhiliye Nezâretine gönderilen 22 Ocak 1905 tarihli belgede dışarıdan gelecek hayvanların, İstanbul ve Küçükçekmece arasındaki bölgede baytarlar tarafından muayene edilmesi, hastalıklı hayvanlarla ilgili önlemlerin alınması, Fatih ve Tophane Mezbahalarında bulunan hayvanların

³² BOA, DH.MKT. 1598-26/1306 C. 24 [H. 24 Cemaziyevvel 1306 (26 Ocak 1889)].

³³ BOA, DH.MKT. 1692-68/1307 C. 3 [R. 14 Ağustos 1305 (26 Ağustos 1889)].

³⁴ Osmanlı devrinde bazı devlet dairelerine verilen isim (Devellioğlu, 2013).

³⁵ Büyük, ulu (Devellioğlu, 2013).

³⁶ BOA, DH.MKT. 1386-59/1304 Ra. 24 [H. 1304 (1886/1887)].

³⁷ Akciğer zarının yangısı (Unat ve ark., 2004).

³⁸ BOA, DH.MKT. 200-33/1311 B. 20 [H. 1311 (1893)].

³⁹ BOA, DH.MKT. 1403-57/1304 C. 12 [H. 1304 (1886/1887)].

⁴⁰ BOA, BEO 2788-209047/1324 M. 26 [H. 1324 (1906/1907)].

⁴¹ BOA, Y..PRK.ASK. 139-92/1316 M. 12 [H. 10 Muharrem 1316 (31 Mayıs 1898)].

⁴² Sadâret-i Uzmâ: Yüce Sadrazamlık Mevkii (Devellioğlu, 2013).

kesildikten sonra baytarlar tarafından tekrar muayene edilmesi ve Şehremanetine gönderilen layihaya uyulması gerektiği bildirilmiştir⁴³. Özellikle; hayvanların muayene ettirilmeden kestirilmemesi ve inek ahırlarının devamlı teftiş ettirilmesi üzerinde durulmuştur⁴⁴.

Sığır tüberkülozuyla mücadele uygulamalarının başında tüberkülin uygulaması gelmiştir. Tüberkülin uygulaması ile ilgili ilk gelişmelere 19'uncu yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Nitekim sığır tüberkülozu mücadele çalışmalarını geliştirmek ve Avrupa'da uygulanan mücadele yöntemlerini değerlendirmek amacıyla 11 Aralık 1892 tarihinde bir komisyon kurulmuştur⁴⁵. Komisyon, Avrupa'da tüberkülozlu süt hayvanlarıyla mücadelede, cilt altından tüberkülin denilen maddenin verilmesi usulü ile yapılmasının benimsendiğini rapor etmiştir. Öte yandan 10 Ocak 1893 tarihinde, tüberkülin tatbikatının uygulanabilirliğinin konuşulacağı toplantı için Tabip Mirliva Hasan Paşa başkanlığında; Mekteb-i Harbiye-i Şahane Muallimlerinden Hıfzıssıhha Baytar Müfettişi Kaymakam Hüsnü, Nâfia Nezâreti Umur-i Baytariye Müfettişi ve Halkalı Ziraat Baytar Mektebi Müdürü Kaymakam Mehmet Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallimi Muavinlerinden Kolağası Zühtü ve Yüzbaşı Refet beylerden oluşan bir komisyonun tayin edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶. Konu ile ilgili 9 Mart 1893 tarihli belgede; Şehremanetine gönderilen bir talimatla, tüberküloz hastalığının hasta ineklerin sütleri yoluyla bulaştığı bildirilmiştir. Bu komisyonun hastalıkla mücadele yöntemlerini müzakere ettiği; tüberkülin uygulama yöntemini incelediği; tüberkülin uygulanmış olmasına bakılmaksızın hiçbir hasta ineğin sütünün tüketilmemesi, bu sütlerden süt ürünü üretilmemesi, diğer hayvanların sütlerinin ise

kaynatıldıktan sonra tüketilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdiği ifade edilmiştir⁴⁷. Kayıtlara göre, tüberkülin uygulaması, Avrupa'da kullanıldığı şekliyle gerçekleştirilmiş olsa da personel ve malzeme yetersizliğinden dolayı, 15 günde bir olmak üzere yalnızca İstanbul ve Bilad-ı Selase'de⁴⁸ satılan hayvanlara yapılması kararlaştırılmıştır⁴⁹.

Cumhuriyetin ilanından önceki dönemde tüberküloz ile mücadelede kullanılan en önemli araç tüberkülin olmuştur. Osmanlı Devleti'nde tüberkülin kullanımı 1890'lı yıllarda başlamış, kısa bir süre sonra üretimine geçilmiştir. Sultanahmet'te Mülkiye Baytar Mektebi binalarında kurulan Bakteriyolojihane-i Baytarî'de⁵⁰; çeşitli hastalıklarda kullanılmak üzere üretilen aşı ve serumun yanı sıra tüberkülin de üretilmiştir⁵¹. Ayrıca, Pendik Bakteriyoloji Enstitüsünde de 1908-1923 yılları arasında sığır vebası serumunun yanı sıra mallein ve tüberkülin üretilmiştir⁵² (Arşiv dosyası, 2009b). Tüberkülin, Cumhuriyetin ilânından 1930 yılına kadar geçen sürede hem Pendik Bakteriyoloji Enstitüsü hem de Etlik Bakteriyoloji Enstitüsü⁵³; 1930 yılı sonrasında ise sadece Etlik Bakteriyoloji Enstitüsü bünyesinde üretilmiştir⁵⁴.

Mücadele çalışmaları

Cumhuriyet Döneminin hemen başında, sığır tüberkülozu hastalığının hayvanlarda görülme sıklığının ve oranlarının belirlenmesi amacıyla gerekli sondajlar yapılmış ve mücadeleye hazırlanılmıştır (Arşiv dosyası, 2009b). Bu sondaj çalışmalarından ilki; İktisat Vekâletinin emri ile (Arşiv dosyası, 2009b), 6 Temmuz 1929 tarihinde başlatılan İstanbul süt ineklerinde "*Tederrün Mücadelesi*"dir. Mücadeleden sorumlu heyet; Müderris Rıza İsmail Bey'in başkanlığında, Müfettiş Hamdi, Müderris

⁴³ BOA, DH.MKT. 926-57/1322 Za. 20 [H. 16 Zilkade 1322 (22 Ocak 1905)].

⁴⁴ BOA, ZB. 589-98/1322 Ni. 8 [R. 25 Mart 1322 (7 Nisan 1906)].

⁴⁵ BOA, DH.MKT. 2041-34/1310 C. 21 [H. 21 Cemaziyülevvel 1310 (11 Aralık 1892)].

⁴⁶ BOA, BEO 138-10325/1310 C. 25 [H. 21 Cemaziyelahir 1310 (10 Ocak 1893)].

⁴⁷ BOA, DH.MKT. 2060-111/1310 Ş. 20 [H. 20 Şaban 1310 (9 Mart 1893)].

⁴⁸ Bilâd-ı Selâse: İstanbul'da Galata, Üsküdar ve Eyüp Semtleri (Devellioğlu, 2013).

⁴⁹ BOA, BEO 2788-209047/1324 M. 26 [H. 1324 (1906/1907)].

⁵⁰ Ticaret ve Ziraat Nezâretine bağlı olarak 1901 yılında kurulmuş, ilk veteriner bakteriyoloji kurumudur (Erk, 1963).

⁵¹ BCA,030.10.00.00/187.285.01.02;BCA,030.10.00.00/187.285.01.62.

⁵² BCA, 030.10.00.00/187.285.01.52.

⁵³ Etlik Bakteriyoloji Enstitüsü bünyesinde 1928 yılında tüberkülin üretimi yapılmaya başlandığı belirtilse de, aslında bu kurum bünyesindeki Birinci Bakteriyoloji Laboratuvarında daha erken tarihlerde tüberkülin üretimi gerçekleştirilmiştir (BCA, 030.10.00.00/187.285.01.183-184).

⁵⁴ BCA, 030.10.00.00/187.285.01.52-56-57-74.

Samuel, Baytar Mektebi Dâhiliye Müdürü Mehmet Ali Beylerle, Vilâyet ve Emanet baytarlarından ve mücadelenin başlatıldığı tarihte mezun olan genç baytarlardan oluşturulmuştur (Rıza İsmail, 1929).

Bu mücadele kapsamında İstanbul üç bölgeye ayrılmıştır. Birinci Bölge (İstanbul), sınırları Yeşilköy'den Eyüp'e uzanan bölgelerden; İkinci Bölge (Beyoğlu Ciheti), Alibeyköy'den Rumeli Kavağına kadar olan bölge ile Beyoğlu, Kasımpaşa ve Boğaziçi'nin Rumeli sahilinden; Üçüncü Bölge (Üsküdar Mıntıkası) ise Bostancı'dan Anadolu kavağı'na kadar uzanan Anadolu Yakası Bölgesi ile adalardan oluşmuştur (Rıza İsmail, 1929; Arşiv dosyası, 2009a). İstanbul Bölgesi Müfettiş Hamdi Bey'in, Beyoğlu Bölgesi Müderris Samuel Bey'in, Üsküdar Bölgesi ise Mehmet Ali Bey'in sorumluluğuna verilmiş olup her gruba Vilâyetten bir ve emanetten iki baytar ile mücadelenin yapıldığı senenin mezunlarından sekiz baytar tayin edilmiştir (Rıza İsmail, 1929).

Mücadele altı ay içerisinde hedefine ulaşmıştır. İstanbul ili mücadele çalışmalarına göre toplam 7.335 hayvana tüberkülin uygulanmış; bunlardan 676'sı hastalık yönünden pozitif bulunmuş (Rıza İsmail, 1929; Arşiv dosyası, 2009a; Tb-rapor, 2010), 294'ü ise mezbahaya sevk edilmiştir (Rıza İsmail, 1929; Arşiv dosyası, 2009a). Bu çalışmadaki pozitiflik oranı % 9,21 olarak belirlenmiştir.

Bu projenin tamamlanmasından sonraki iki sene içerisinde eski ahırlar kapatılmış ve Belediye Baytar Müdüriyeti tarafından verilen direktiflere uygun yeni ahırlar yaptırılmıştır (Arşiv dosyası, 2009a). Birinci sondaj çalışmasının bir diğer ayağı olan ve eş zamanlı olarak Ankara ve İzmir'de başlatılan sondaj çalışmasına ilişkin ulaşılabilen verilere göre her iki ilde ikişer bine yakın inek test edilmiş ve pozitiflik oranı % 1 olarak belirlenmiştir (Arşiv dosyası, 2009c). Cumhuriyet tarihinde sığır tüberkülozuyla ilgili bilinen ikinci sondaj çalışması 1 Kasım 1937 tarihinde Eskişehir-Ankara-Çubuk hattında başlatılan projedir. Bu proje kapsamında bölge

Eskişehir-Beylikköprü, Beylikköprü-Ankara ve Ankara-Çubuk mıntıkları olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerde yürütülen mücadele çalışmaları sonuçlarına göre, Eskişehir-Ankara-Çubuk hattı üzerinde yapılan sondajda sığır tüberkülozunun yüzde nispeti % 0,9'dur. Bu üç bölgede tüberkülozun yayılış nispeti; Eskişehir-Beylikköprü Mıntıkasında % 1,2; Beylikköprü-Ankara Mıntıkasında % 0,24; Ankara-Çubuk Mıntıkasında ise % 0,4'tür (Arşiv dosyası, 2009a/2009c).

Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünün 1938 Ziraat Kongresi için hazırladığı Hayvan Hastalıkları ile Mücadele Umumî Raporu'nun 'Verem (Tüberküloz)' başlığında yürütülen mücadele kapsamında, şehir ve kasabalardaki sığırlarda tüberkülin tatbikatının her yıl zorunlu olarak veteriner hekimler tarafından yapılacağı; ancak köy, çiftlik ve mandıralardaki sığırlarda tüberküloz mücadelesinin durin mücadelesiyle ortak yürütüleceği ve ayrı bir ödenek ayrılmayacağı belirtilmiştir. Yalnız İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerdeki hayvanların tüberkülinizasyonu için her vilayetin oluşturacağı mücadele ekiplerinin bazı masraflarının umumî mücadele masrafından ödeneceği ve her yıl 50.000 lira tazminat parası verileceği aktarılmıştır. Belirtilen bölge dâhilinde, tüberküloz mücadelesine tâbi tutulacak hayvan sayısının her yıl 470.000 baş olması hedeflenmiştir (Ziraat vekâleti neşriyatı, 1938) Tüberküloz mücadelesine tabi tutulan hayvan sayısı 1938 yılında 43.488; 1940 yılında 993; 1941 yılında 2.711; 1942 yılında ise 2.230 olarak gerçekleşmiştir (Arşiv dosyası, 2009b). Herhangi bir sondaj ya da proje kapsamında olmadan, 1933-1940 yılları arasında kesimhanelerde taranan 2.042.273 baş sığırdan 34.690'ına tüberkülin uygulanmış, tüberkülin uygulanan hayvanların ise 13.918'ine el konulmuştur (Arşiv dosyası, 2009a). Bunun dışında 1938-1944 yılları arasında hara ve inekhanelerde yürütülen tüberküloz mücadelesi kapsamında yapılan tüberkülin uygulaması sonuçları Tablo 2'de verilmiştir. Hara ve inekhanelerde yürütülen tüberküloz mücadelesinin sonuçlarına göre; 1941 yılında %

10,4 pozitiflik görülürken, 1942 yılında % 5,02 pozitiflik belirlenmiştir⁵⁵ (Arşiv dosyası, 2009a). Yine T.C. Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünün Türkiye’de mevcut salgınların durumunu göstermek amacıyla çıkardığı Salgın Hayvan Hastalıkları Vaziyeti⁵⁶ adlı bültenlerde 1938–1946 yılları arasındaki toplam mihrak

sayısının sekiz olduğu bildirilmiştir. Sözü edilen tarihlerde Bursa (Karacabey), Eskişehir (Merkez), Kars (Göle), Konya (Merkez), İstanbul (Bakırköy), Tekirdağ (Merkez) ve Kocaeli’ndeki toplam sekiz mihrakta 38 hayvan tazminatsız olarak itlaf edilmiştir⁵⁷.

Tablo 2: Hara ve İnekhanelerde 1938–1944 Yılları Arasında Yürütülen Tüberküloz Mücadele Çalışması Sonuçları

Mücadele Edilen Yerler	Yıl	TUHS	ZKSEHS
Karacabey Harası	1938–1944	3397	167
Çifteler Harası	1938–1944	2461	287
Konya Harası	1938–1942	946	12
Çukurova Harası	1938–1943	426	24
Kazova İnekhanesi	1941–1944	1984	114
Göle İnekhanesi	1941–1943	574	18
Orman Çiftliği	1939–1944	1370	157

TUHS: Tüberkülin Uygulanan Hayvan Sayısı; ZKSEHS: Zorunlu Kesime Sevk Edilen Hayvan Sayısı.

Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğünün Veteriner Çalışmaları ve Hayvancılık İstatistikleri, İhbarı ve Mücadelesi Mecburi Hastalıklar bölümünde, çeşitli bakteriyel, paraziter ve viral hastalıkların 1957–1966 yılları arasındaki mücadele uygulamalarına yer verilmişken sığır tüberkülozu ile ilgili bilgi verilmemiştir⁵⁸. Diğer yandan 1967–1970 yılları arasındaki istatistikleri gösteren kayıtlarda ise sığır tüberkülozu ile ilgili bilgiler ‘Yetiştirme Hastalıkları’ başlığı altında sunulmuştur. Bu bilgilere göre muayene edilen hayvan sayısı 44.352 olup pozitif hayvan sayısı ise 326’dır⁵⁹. İhbarı ve mücadelesi mecburi hayvan hastalıklarıyla ilgili sayıların yayımlandığı veteriner istatistikleri verilerine göre 1976–1978 yılları arasında sığır tüberkülozlu 31

mihrak bildirilmiştir. Bu mihraklarda 87 baş hayvanın hasta olduğu ve 85 baş hayvanın ise öldürüldüğü veya hastalıktan öldüğü ifade edilmiştir⁶⁰ Hayvan hastalık ve zararlıları ile mücadele kapsamında 1980–1985 yıllarına ait dönemde toplam 45 mihrak bildirilmiş ve mücadele amacıyla 160.868 hayvana tüberkülin uygulanmıştır⁶¹.

Türkiye’de 1980’li yıllarda sığır tüberkülozu mücadelesinin sistematik bir şekilde yürütülmesi amacıyla “Türkiye Tuberculosis Mücadele Projesi” hazırlanmıştır. Bu proje kapsamında Türkiye beş bölgeye ayrılmıştır⁶². Proje süresince, tüm ineklere (manda ineği dahil) tüberkülin uygulamasının yapılması ve uygulamanın her bölgede 3 yıl devam etmesi planlanmıştır. İneklerin % 20’sinin birinci yıl, % 40’ının ikinci yıl ve diğer % 40’ının ise üçüncü yıl

⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü Seksiyon 1-3 (1942) 15-30 İkinciteşrin 1942 zarfında Türkiyede Mevcut Olan Salgın Hayvan Hastalıklarının Vaziyeti. Sümer Matbaası, Ankara.

⁵⁶ BCA, 30.10/186.284.01, 03, 05.

⁵⁷ BCA, 30.10/186.284.01, 03, 05.

⁵⁸ T.C. Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü (1970) Veteriner Çalışmaları ve Hayvancılık İstatistikleri 1957-1966. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, s. 131.

⁵⁹ T.C. Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü (1973) Veteriner Çalışmaları ve Hayvancılık İstatistikleri 1967-1979. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, s. 80.

⁶⁰ T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü (1979) Veteriner İstatistikleri 1976–1978, Ankara, s. 54; Tüberküloz Dosyası. GKGM arşivi.

⁶¹ T.C. Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı Koruma Kontrol Genel Müdürlüğü (1990) 1990 Yılı Hayvan Hastalık ve Zararlıları ile Mücadele Programı, Ankara.

⁶² Birinci Bölge: Adana, Amasya, Ankara, Çorum, Çankırı, Eskişehir, Hatay, İçel, Kayseri, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Sivas, Tokat ve Yozgat illeri olmak üzere toplam 16 il; İkinci Bölge: Balıkesir, Bilecik, Bolu, Bursa, Çanakkale, Edirne, Sinop, İstanbul, Kastamonu, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ ve Zonguldak illerini içeren toplam 14 il; Üçüncü Bölge: Afyonkarahisar, Antalya, Aydın, Burdur, Denizli, Isparta, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla ve Uşak illeri olmak üzere toplam 11 il; Dördüncü Bölge: Artvin, Giresun, Gümüşhane, Kars, Ordu, Rize, Samsun ve Trabzon illerini kapsayan toplam 8 il; Beşinci Bölge ise Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Gaziantep, Tunceli, Urfa ve Van illerini içeren toplam 18 ilden oluşturulmuştur (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü. Türkiye Tuberculosis Mücadele Projesi. Zoonoz Hastalıklar Dairesi, GKGM arşivi).

tüberkülin testine tabi tutulacağı, pozitif bulunan hayvanlarla ilgili durumun ise yasa ve yönetmeliğe uygun şekilde değerlendirileceği bildirilmiştir. Proje kapsamında 67 ilde 639 ilçe ve 36.610 köyde mücadele yürütülmesi; bu kapsamda toplam 5.851.000 hayvana tüberkülin uygulanması hedeflenmiş; bu uygulamada ihtiyaç duyulacak tüberkülin miktarının ise 6.399.000 doz olacağı hesaplanmıştır. Projede tahmini pozitiflik oranı % 2 üzerinden hesaplanarak, tüberkülin testi sonucunda 117.023 hayvanın pozitif çıkabileceği öngörülmüştür. Ek olarak, projenin eğitim hizmetleri kapsamında, proje personeli ile yetiştiricilere eğitim verilmesi planlanmıştır⁶³. Proje uygulamasına 1986 yılında birinci bölgedeki 16 ilde başlanmış ve 295.200 baş süt ineğine tüberkülin tatbiki hedeflenmiştir. Yıl içinde 200.986 baş ineğe tüberkülin uygulanmış; 2.186'sı pozitif tespit edilerek kesime sevk edilmiştir. Mücadele kapsamında 1987 yılında ise 16 ilde 192 hayvan itlaf edilmiştir. Ancak 1987 yılı bütçesinde, itlaf edilecek hayvanlar için yeterince ödenek ayrılmadığından, mücadele 25 baş ve daha yukarı hayvan mevcudu olan süt sığırcılığı yapan işletmelerde uygulanmıştır⁶⁴. Tüberküloz mücadelesi ile ilgili olarak 1986-1991 yılları arasında 427 mihrak bildirim yapılrken, 416.944 hayvana tüberkülin uygulaması gerçekleştirilmiştir⁶⁵.

Hayvan hastalık ve zararlıları ile mücadele çalışmalarına ait 1990-1994 yılında Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü tarafından oluşturulan icra planına göre programa alınan illerde test uygulamalarının ve taramaların yapılacağı ve hastalık belirlenen hayvanların kestirileceği, program dahilinde olmayan illerde hastalık tespit edilmesi durumunda ise 3285 sayılı Kanun ve kanuna bağlı yönetmelik gereğince hareket edileceği bildirilmiştir⁶⁶. Sığır tüberkülozu mücadele çalışmaları kapsamında 1992-1995

yılları arasında 95.000 hayvana tüberkülin uygulaması planlanmış, gerçekleşen uygulama sayısı toplamda 13.853 olmuştur. Bu dönemde 85 mihrakta 619 baş hayvanın tüberküloz hastalığı yönünden pozitif olduğu saptanmıştır⁶⁷. Sığır tüberkülozu ile ilgili 1996-1997 yılları arasında yürütülen sero-epidemiolojik çalışma çerçevesinde; ülke genelinde toplanan 12.904 serum ELİSA ile kontrol edilmiş ve sığır tüberkülozunun prevalansı % 10 olarak belirlenmiştir (Atala, 2001).

Avrupa Birliği uyum sürecinin gerekleri ve Avrupa pazarına girme çabaları brusella ve tüberküloz hastalıklarından arı çiftlik oluşturma çabalarını hızlandırmış ve bu kapsamda pilot bölge olarak seçilen Trakya'da uygulamalar başlatılmıştır⁶⁸.

Türkiye'de sığır tüberkülozunun 1998-2004 yılları arasındaki durumuna ilişkin Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü (OIE) kaynaklı verilere göre 220 mihrak bulunduğu, uygulanan tüberkülin sayısı 22.003 ve olgu sayısının ise 729 olduğu bildirilmiştir⁶⁹. Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre, Türkiye'de 2000-2010 yılları arasındaki sığır tüberkülozu mihrak sayısı 2.144'dür⁷⁰. Sığır tüberkülozu hastalığından korunmak için 2000-2009 yılları arasında 103.191 hayvana tüberkülin uygulanmış; bu hayvanlardan 4.741'i tazminatlı (2000-2004 yılları); 8.501'i ise tazminatlı olarak imha edilmiştir⁷¹.

Etlik Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü tarafından tüberkülozun prevalansının belirlenmesi amacıyla 2000 yılında başlatılan çalışmada 5.257 baş sığırın % 9,9'unun sığır tüberkülozu yönünden pozitif olduğu belirlenmiştir. Buradan yola çıkılarak Türkiye'de sığır tüberkülozu prevalansının tahmini % 10 civarında olduğu ifade edilmiştir (Tb-rapor, 2010). Aynı kurum tarafından hazırlanmış bir diğer proje ise 'Ülkesel

⁶³ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü. Türkiye Tuberculosis Mücadele Projesi. Zoonoz Hastalıklar Dairesi. GKGM arşivi.

⁶⁴ Tüberküloz dosyası. GKGM arşivi.

⁶⁵ Tüberküloz dosyası. GKGM arşivi.

⁶⁶ Tüberküloz dosyası. GKGM arşivi.

⁶⁷ Tüberküloz dosyası. GKGM arşivi.

⁶⁸ Turkey, I. New Activities of the Veterinary Services (2004). ftp://ftp.oie.int/SAM/2004/TUR_A.pdf. Erişim Tarihi: 13 Ekim 2010.

⁶⁹ Office International des Epizooties. World Animal Health Situation. Handistatus II. www.oie.int/hs2/report.asp. Erişim Tarihi: 25 Mart 2008.

⁷⁰ TURKVET kayıt sistemi. GKGM.

⁷¹ Tüberküloz dosyası. GKGM arşivi.

Tüberküloz Eradikasyon Projesi'dir ⁷² . Bu projenin başlangıç tarihi Ocak 2005, bitiş tarihi ise Ocak 2020 olarak belirtilmiştir. Projede öncelikle 'ari sürü' statüsü; devamında ise öncelikli olarak bölgesel sonrasında da ülkesel eradikasyon hedeflenmiştir. Eradikasyon çalışmaları beş aşamalı olarak planlanmış ve ilk etapta, Trakya Bölgesinin; sonraki aşamalarda ise diğer bölgelerin eradikasyonunun sağlanması amaçlanmıştır ⁷³ . Sonraki yıllarda bölgesel mücadele hedefi taşıyan farklı projeler de sunulmuştur^{74, 75, 76}.

Türkiye'de üretilen süt ve süt ürünlerinin AB pazarına girişinin sağlanması amacıyla⁷⁷ Avrupa Komisyonu Sağlık ve Tüketicinin Korunması Genel Müdürlüğü (DG SANCO) ile Gıda ve Veteriner Ofisi (FVO) uzmanları tarafından, Türkiye'de yapılan çalışmaları izlemek için 4-14 Temmuz 2006, 19-30 Kasım 2007 ve 27 Ekim-7 Kasım 2007 tarihlerinde çalışmalar yürütülmüştür. Bu amaçla, AB ülkelerine süt ve süt ürünleri ihraç etmek üzere onay numarası talep eden süt tesisleri ve çiftlikler kontrolden geçirilmiş ve FVO yetkililerinin denetleme sonucunda tespit ettikleri aksaklıklar, Tarım ve Orman Bakanlığına bildirilmiştir. Bu kapsamda Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan "Türkiye Süt ve Süt Ürünleri Sektörünün AB Pazarına Girişinin Desteklenmesi Projesi" adlı çalışma Ambalajlı Süt ve Süt Ürünleri Derneği'nin (ASÜD) mali desteğiyle 2010 yılında başlatılmıştır. Bu proje ile FVO tarafından belirtilen eksikliklerin 2011 yılında giderilmesi ve 2012 yılında tekrar FVO denetçilerinin Türkiye'ye davet edilmesi planlanmıştır ⁷⁸ . Ayrıca, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Hollanda Hükümeti ile ortaklaşa yürütülen "Türkiye'de

Bruselloz ve Tüberkülozun Kontrol Stratejisinin Belirlenmesi Projesi"yle halk sağlığı açısından öneme sahip olan bu hastalıklar için 81 ilde, söz konusu hastalıkların yayılımını tespit etmek amacıyla 7 Nisan 2011 tarihli yazıyla tarama çalışması başlatılmıştır. İlgili yazıda, çalışmanın usul ve esaslarına dair bilgiler detaylandırılmıştır⁷⁹.

TARTIŞMA

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden 2011 yılına kadar geçen sürede, sığır tüberkülozu mücadelesi kapsamında yapılan çalışmalar, uygulamalar ve mevzuat ile ilgili gelişmeler incelenmiştir. Bu iki düzenleme geçici nitelikte olup, geçici talimatın çıkışından 21 yıl sonra kalıcı talimat (*Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Talimatnamesi*, 1914); geçici kanunun çıkışından 15 yıl sonra ise kalıcı kanun (*Zâbita-i Sıhhiye-i Hayvâniye Kânunu*, 1928) çıkarılmıştır. Salgının hemen başında ivedi geçici düzenlemelerin çıkarılıp kalıcı düzenlemeler çıkarılıncaya kadar mücadele çalışmalarının yürütülmüş olması, kriz yönetim süreçleri açısından örnek teşkil edecek bir yol izlendiğini düşündürülebilir. Buna ilaveten, 26 Ocak 1889 tarihinde yaklaşık 34 vilayet, Nâfia Müdürlükleri ve Şehremanetine gönderilen bulaşıcı hastalıkların kontrolüne ilişkin yazı ⁸⁰ ve 26 Ağustos 1889 tarihli resmi mektuba cevaben Edirne'ye yazılan ⁸¹ yazılar ile hastalık odaklarının saptanır saptanmaz kayıt altına alınmasının emredilmiş olması, mücadele çalışmalarında planlı ve düzenli bir yaklaşımın göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devleti döneminde, Ticaret ve Nâfia Nezâretince yapılan 1882-1883 tarihli açıklamada olduğu

⁷² 12-14 Mayıs 2004 tarihinde Elazığ'da düzenlenen TAGEM hayvan sağlığı araştırmaları program değerlendirme toplantısı tutanağı. www.tagem.gov.tr/haberler/.../hsad_%20toplanti_%20t utanağı.doc. Erişim Tarihi: 20 Şubat 2009; Atala, N Ülkesel Tüberküloz Eradikasyon Projesi PPT dosyası. Etlik Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü Arşivi.

⁷³ 12-14 Mayıs 2004 tarihinde Elazığ'da düzenlenen TAGEM hayvan sağlığı araştırmaları program değerlendirme toplantısı tutanağı. www.tagem.gov.tr/haberler/.../hsad_%20toplanti_%20t utanağı.doc. Erişim Tarihi: 20 Şubat 2009; Atala, N Ülkesel Tüberküloz Eradikasyon Projesi PPT dosyası. Etlik Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü Arşivi.

⁷⁴ Anonim (2008) T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Hayvan Sağlığı Araştırmaları Program Değerlendirme Toplantısı, 23-28 Şubat 2008, Antalya.

⁷⁵ Anonim. (2009) T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Hayvan Sağlığı Araştırmaları Program Değerlendirme Toplantısı, 23-24 Mart 2009, Antalya.

⁷⁶ Anonim (2009) T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Hayvan Sağlığı Araştırmaları Program Değerlendirme Toplantısı, 23-24 Mart 2009, Antalya.

⁷⁷ B.12.0.KKG.0.02.01-325.01.[56]-1259 sayı ve 26 Nisan 2011 tarihli yazı.

⁷⁸ B.12.0.KKG.0.02.01-325.01.[56]-1259 sayı ve 26 Nisan 2011 tarihli yazı.

⁷⁹ B.12.0.KKG.0.02.01-325.01.[06]-1041 sayılı ve 7 Nisan 2011 tarihli yazı.

⁸⁰ BOA, DH.MKT. 1598-26/1306 C. 24 [H. 24 Cemaziyelevvel 1306 (26 Ocak 1889)].

⁸¹ BOA, DH.MKT. 1692-68/1307 C. 3 [R. 14 Ağustos 1305 (26 Ağustos 1889)].

gibi kaçak kesimin engellenmesi ve kesimlerin mezbahalarda yapılması⁸², hasta ya da şüpheli hayvanlardan elde edilen ürünlerin tüketimine ilişkin sınırlamalar⁸³, mücadele çalışmalarının kapsamlı yürütüldüğünü gösteren bir diğer kanıt olarak kabul edilebilir.

Salgın hayvan hastalıklarıyla mücadelede hasta hayvanların itlaf edilmesi ve itlaf edilen hayvanlar için sahiplerine tazminat ödenmesi konusunda uluslararası topluluğun Paris'te (Fransa) yapılan Milletlerarası Beşinci Veteriner Kongresinde fikir birliğine vardığı tarih 2 Eylül 1889'dur (Bekman, 1945). Türk tarihinde ise hayvan hastalıklarıyla mücadelede itlaf edilen hayvanlara tazminat verilmesine ilişkin bilinen ilk görüşler, 1886/1887⁸⁴ senesinde Emanet baytar müfettişlerince hazırlanan raporda yer almıştır. Mekteb-i Askeriye-i Şahane Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti ve belediyeler arasında yapılan 1893 tarihli yazışmalardan⁸⁵ anlaşıldığı kadarıyla, yasal zemini olmamasına rağmen, tazminat uygulamasının başlatılması ve konuyla ilgili kaynak arama çalışmaları 1893'e kadar geri gitmektedir. Bu verilerden yola çıkıldığında, veteriner hekimliği kurumlarının bilim dünyasını yakından takip ederek modern dünya standartlarında hizmetler ürettikleri sonucuna varılabilir. Ayrıca, hasta hayvanların itlaf edilmesi 1893 yılında çıkarılan *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimat-ı Muvakkati*; itlaf edilen hayvanlara tazminat ödenmesi ise 1913 yılında çıkarılan *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-i Muvakkati* ile hükme bağlanmıştır. Bu düzenlemelerin varlığı, Osmanlı Devleti'nin uluslararası toplumun almış olduğu kararları hızla uygulamadaki kararlılığına örnek olarak gösterebilir. Nitekim 11 Aralık 1892'de⁸⁶, Avrupa'da sığır tüberkülozu ile mücadelede uygulanan metotların araştırılması ve müzakere edilmesi için bir komisyon kurulmasının da bu görüşü desteklediği ileri sürülebilir.

Osmanlı'nın Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlediği görüşünü destekleyen verilerden biri de

tüberkülin uygulamasıdır. Osmanlı Devleti'nde 1893⁸⁷ yılında uygulanması benimsenen tüberkülinin, uluslararası toplum tarafından, 1895 yılında Bern'de yapılan Milletlerarası Altıncı Veteriner Kongresinde benimsendiği (Bekman, 1945) göz önüne alınacak olursa, Osmanlı Devleti'nin hayvan hastalıklarıyla mücadele ve halk sağlığının korunması konularında ortaya konan yeniliklerin izlenmesi ve uygulanması açısından dinamik davrandığı sonucuna varılabilir.

Ancak, tüm bu düzenlemelere ve uygulamalara rağmen, Cumhuriyetin ilanından önceki dönemde, sığır tüberkülozu ile mücadelede hedeflenen düzeyde başarıya ulaşılammıştır. Süreci olumsuz etkileyen faktörlerden biri hayvan hastalıklarıyla mücadele konusunda alınan önlemlere uyulmaması gösterilebilir. Nitekim 1886/1887 tarihli belgeden⁸⁸ de anlaşılacağı üzere, aksi yöndeki emir ve yasaklara rağmen, bu tarihlerde sokak ortasında hayvan kesimlerinin devam etmesidir. Ayrıca mücadele sürecini olumsuz etkileyen faktörlerden bir diğerinin ise ülkenin sivil veteriner hekim ihtiyacı olduğu söylenebilir⁸⁹ (Dinçer, 1976). Bu sorunun izleyen yıllarda da güncelliğini koruduğu, hayvan hastalıklarıyla mücadeleyi konu edinen ve Londra'da 1921 yılında yapılan Baytarî Kongre'de alınan kararlardan da anlaşılmaktadır. Bu kararlarda, toprakları geniş ve hayvanları dağınık memleketlerde her 5.000 büyükbaş hayvan için bir veteriner hekim gerektiği belirtilmiş; bu hesaplara Türkiye'de en az 3.000 baytar olması gerektiği bildirilmiş olmasına karşın belirtilen tarihlerde Türkiye'de çalışan baytar sayısının 200 olduğu bildirilmektedir (Hilmi, 1933). Hayvan hastalıklarıyla mücadele çalışmalarını etkileyen faktörlerden üçüncüsünün ise bütçe olanakları olduğu söylenebilir. Nitekim 1893⁹⁰ tarihli belgede aktarılanlara istinaden sığır vebasına yakalanan hayvanların hükümetçe itlaf edileceği; bu süreç-te ortaya çıkan itlaf, defin,

⁸² BOA, Y.PRK.TNF. 1-44/1300 Z. 29 [H. 1300 (1882/1883)].

⁸³ BOA, DH.MKT. 1385-36/1304 Ra. 19 [H. 1304 (1886/1887)].

⁸⁴ BOA, DH.MKT. 1386-59/1304 Ra. 24 [H. 1304 (1886/1887)].

⁸⁵ BOA, DH.MKT. 200-33/1311 B. 20 [H. 1311 (1893)].

⁸⁶ BOA, DH.MKT. 2041-34/1310 C. 21 [H. 21 Cemaziyevvel 1310 (11 Aralık 1892)].

⁸⁷ BOA, DH.MKT. 2060-111/1310 Ş. 20 [H. 20 Şaban 1310 (9 Mart 1893)].

⁸⁸ BOA, DH.MKT. 1385-36/1304 Ra. 19 [H. 1304 (1886/1887)].

⁸⁹ BOA, DH.MKT. 1692-68/1307 C. 3 [R. 14 Ağustos 1305 (26 Ağustos 1889)].

⁹⁰ BOA, DH.MKT. 200-33/1311 B. 20 [H. 1311 (1893)].

nakil, karantina ve çeşitli tedbirler için yapılan masrafların beledi-yelere veya hayvanı sevk eden kuruma ait olduğu yazılmışsa da bu yazıya verilen cevapta bütçe olanaklarının elverişsiz olduğu bildirilmiştir. Bu yazışmaların ise; bütçe olanaklarının, bulaşıcı hayvan hastalıklarıyla mücadele üzerindeki olumsuz etkisi hakkında fikir verebileceği söylenebilir.

Cumhuriyetin ilanından sonra hayvan hastalıklarıyla mücadeleyi kapsayan bir dizi ciddi önlem alınmaya başlanmış, günümüze kadar geçen dönemde bölgesel ya da ülkesel ölçekli çok sayıda proje yürütülmüştür. Gerek özel işletmelerde gerekse devlet hayvancılık kurumlarında yürütülen sondaj çalışmalarında birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Hastalığın pozitiflik oranı % 0,3 ile % 13,6 arasında seyretmiştir (Ziraat vekâleti neşriyatı, 1938; Yazar, 1965; Aradağ, 1966; Barwinek ve Taylor, 1996; Atala, 2001; Arşiv dosyası, 2009a; Tb-rapor, 2010). Etlik Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü tarafından yürütülen çalışmalar sonrasında Türkiye'deki prevalansın tahminen % 10 civarında olduğu ileri sürülmüştür (Tb-rapor, 2010). Tüm bu veriler, Türkiye'de sığır tüberkülozu prevalansının inişli-çıkışlı bir seyir izlediğini göstermektedir. Öte yandan, Barwinek ve Taylor (1996) tarafından hazırlanan rapordaki verilere göre 1988-1993 yılları arasında tüberküloz insidensi hastalığın "sporadik" seyrettiğini gösterecek kadar düşürülmüş olsa da aynı başarımın sığır tüberkülozu ile mücadele tarihinin genelinde geçerli olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Kaldı ki, 1986-1991 yılları arasındaki mihrak sayısı 427; 1998-2004 yılları arasındaki mihrak sayısı 220 iken, 2000-2010 yılları arasında ise 2.114'tür. Eskiizmirli'ler'e (2008) göre, 2003'te 95 olan mihrak sayısı her yıl düzenli artarak 2007'de 306 olmuştur. Hastalığın inişli-çıkışlı seyrinden ve 2000'li yılların tablosunu ortaya koyan bu mihrak sayılarından yola çıkıldığında Türkiye'nin sığır tüberkülozu mücadelesi veya

eradikasyonu konusunda hedeflediği noktaya ulaşamadığı ileri sürülebilir. Atala (2001) ve Akçay (2008), sığır popülasyonunun sayısı ve bölgelere göre dağılımı, hayvan hareketleri ve en önemlisi parasal kaynakların temini ile ilgili sorunların, sığır tüberkülozu eradikasyonu için yapılacak projelerin başarısı üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedirler. Nitekim 1986 yılında başlatılan "Türkiye Tuberculosis Mücadele Projesi"nde 1987 yılından başlayarak yaşanan ödenek sıkıntısı ve akabinde şekillenen sorunlardan dolayı planlandığı biçimde uygulanamaması sığır tüberkülozu ile mücadele çalışmalarında başarıya ulaşılmasının nedenleri hakkında fikir verebilir.

Türkiye'de 2000-2011 tarihleri arasında sığır tüberkülozu ile mücadele çalışmalarında yoğun gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Bu 11 yıllık dönemde çok sayıda proje başlatılmıştır. Öte yandan, Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğüne bağlı birimlerce yürütülen mücadele çalışmaları devam ettirilmiştir. Bu dönemde beş ya da daha fazla sığır olan çiftliklerde sistematik olarak tüberkülin testi uygulaması ve kayıt altına alınmasına yönelik çalışmalar sürdürülmüştür⁹¹. Akabinde, brusella ve tüberküloz hastalıklarından ari çiftlik oluşturma çabası doğrultusunda, Trakya pilot bölge olarak seçilmiş ve sığır tüberkülozu ile mücadele için gerekli uygulamalar başlatılmıştır⁹². Sığır tüberkülozundan ari çiftlik oluşturma ile ilgili yasal çerçeve 2009 yılında yürürlüğe giren *Sığır Bovine Tüberküloz Yönetmeliği*⁹³ ile detaylandırılmıştır. Bunlara ek olarak, Hollanda Hükümeti ile iş birliği çalışmaları kapsamında mücadele güçlendirilmeye çalışılmıştır (Anonim, 2012). Ayrıca Tarım ve Orman Bakanlığının kontrolü altında 'hastalıklardan ari işletme' oluşturma çalışmaları kapsamında sığır tüberkülozu ile mücadele hayvan sahiplerinin talebi ile belirle-nen lokasyonlarda devam ettirilmektedir (Anonim, 2015). Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında-2000'li yıllarda

⁹¹ Turkey, I. New Activities of the Veterinary Services (2001). ftp://ftp.oie.int/SAM/2001/TUR_A.pdf. Erişim Tarihi: 13 Ekim 2010; Turkey, I. New Activities of the Veterinary Services (2002). ftp://ftp.oie.int/SAM/2002/TUR_A.pdf. Erişim Tarihi: 13 Ekim 2010; Turkey, I. New Activities of the Veterinary Services (2003).

ftp://ftp.oie.int/SAM/2003/TUR_A.pdf. Erişim Tarihi: 13 Ekim 2010.

⁹² Turkey, I. New Activities of the Veterinary Services (2004). ftp://ftp.oie.int/SAM/2004/TUR_A.pdf. Erişim Tarihi: 13 Ekim 2010.

⁹³ RG. Sayı: 27188. 2 Nisan 2009.

sığır tüberkülozu ile mücadele stratejilerinin ülkesel ölçekli nitelikten sıyrılıp bölgesel bir nitelik kazandığı söylenebilir.

Makalede ele alınan mücadele çalışmaları genel olarak değerlendirildiğinde, Cumhuriyetin ilanından önceki dönemde tüberkülin uygulamalarının sadece İstanbul ve çevresinde yürütüldüğü; benzer şekilde Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde yürütülen projelerin ve mücadele çalışmalarının büyük bir kısmının da Ankara ve İstanbul ile bunların çevresindeki bölgelerde ve genellikle devlet hayvancılık kurumlarında gerçekleştirildiği görülmektedir. Gerek Cumhuriyetin ilanı öncesi dönem çalışmaları için, gerekse Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar sürdürülen tüm çalışmalar için geçerli olan bu tablonun, araç ve gereç yetersizliği, bütçe sınırlılıkları, başta veteriner hekim olmak üzere yetişmiş elaman eksikliği, popülasyonun dağıldığı alanın genişliği gibi nedenlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu noktalardan hareket edildiğinde, araç-gereç, personel ve bütçe olanakları kaynaklı sınırlılıkların eradikasyon çalışmalarında başarı şansını düşürdüğü ve çalışma verilerinin Atala (2001) ve Akçay'ın (2008) bu konu üzerindeki görüşlerini desteklediği ileri sürülebilir. Sonuç olarak gerek hayvanlarda ve gerekse insanlarda hastalığa neden olan, hayvanlardan insanlara bulaşabilen ve halk sağlığı için tehlike arz eden sığır tüberkülozu hastalığı ile mücadele konusunda gerek Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerekse Cumhuriyet tarihi boyunca tüm hükümetlerin, mücadelenin teorik çerçevesini oluşturma konusunda ilerici, yenilikçi ve dinamik davrandıkları; ancak aynı dinamikliği, mücadelenin uygulamaya aktarılması aşamasında gösteremedikleri söylenebilir. Bu çalışma kapsamında incelenmeye çalışılan, yaklaşık 160 yıllık Türk tarihi boyunca yürütülen mücadele çalışmaları sonucunda, tüberkülozla mücadelede inişli-çıkışlı bir başarı eğrisi olmakla beraber, genel olarak istenen başarı düzeyine ulaşamadığı sonucuna varılabilir. Bu tablonun ise özellik-le mücadele çalışmalarının uygulanması aşamalarında karşılaşılan araç-gereç yetersizliği, eleman eksikliği ve finansal destek

konusundaki olumsuzluklarından kaynaklanmış olabileceği ileri sürülebilir. Tüm bunlara rağmen son dönemlerde, Avrupa Birliği adaylığı süreci ve pazar arayışlarının da olası etkisiyle, kontrol veya eradikasyon amaçlı çalışmaların sayısındaki artışın umut verici olduğunu belirtmek gerekir.

KAYNAKLAR

Akçay E (2008) Sığır tüberkülozu. <http://www.etlikvet.gov.tr/Vethalksagligi/tuberkuloz.htm>. Erişim Tarihi: 12 Şubat 2008.

Anonim (2007) Disease timelines: Bovine Tuberculosis. http://www.oie.int/wahid-prod/public.php?page=disease_timelines&disease_id=32. Erişim Tarihi: 27.03.2008.

Anonim (2012) Hayvan hastalıkları ile mücadele ve hayvan hareketleri kontrolü programı. Sağlıklı hayvan, güvenli gıda, sağlıklı insan. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 71.

Anonim (2015) Faaliyet raporu. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 202.

Aradağ C (1966) Pastörize ve piyasa sütlerinde tüberküloz etkeni araştırması, tiplerinin tayini ve menşelerinin tespiti. Genelkurmay Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı. s. 46-49.

Arşiv dosyası (2009a) Akkerman, NC Tüberküloz dosyası A-B. (Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivi. Ankara).

Arşiv dosyası (2009b) Akkerman, NC Cumhuriyetin 20 yılı dosyası, Kurulan müesseseler. (Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivi, Ankara).

Arşiv dosyası (2009c) Akkerman, NC Tüberküloz dosyası C-D. (Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivi. Ankara).

Atala N (2001) 'Ulusal Sığır Tüberkülozu Eradikasyon Projesi' taslağı. Etlik Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü Arşivi.

Barwinek F, Taylor NM (1996) Assessment of the socio-economic importance of Bovine Tuberculosis in Turkey and possible strategies for control eradication. Turkish-German Animal Health Information Project General Directorate of Protection and Control, Ankara.

Bekman M (1945) Veteriner kongreleri ve itilâfnameleri (Les congrès et les conventions vétérinaires). Marifet Basımevi, İstanbul.

Dağlı Y, Üçer C (1997) Tarih Çevirme Kılavuzu (I, II, III, IV, V. Cilt). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Devellioğlu F (2013) Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat. 12. Baskı. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Diker F (1989) Tüberkülozun dünü ve bugünü. Veteriner Hekimler Derneği Dergisi 59 (3-4): 32-36.

Dinçer F (1976) Türkiye’de veterinerlik ve tarım alanında ilk süreli yayın “Vasita-i Servet” üzerinde bir inceleme. Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi 3 (1): 66-83.

Erk N (1963) Pendik Veteriner Bakteriyoloji ve Seroloji Enstitüsü kuruluşu. Ankara Üniv. Fek. Fak. Derg. 10 (1): 44-48.

Eskiizmirli S (2008) Türkiye’de bulaşıcı sığır hastalıkları profili. bornova.vet.gov.tr/PDF/sunular/sezaeskiiz.pdf. Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2010

Gürsel A (1955) Enstitümüzde tecrid olunan tüberküloz suşlarında tip tayinleri. Türk İjiyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi 15 (1): 32-39.

Hilmi (1933) Küçük sıhhiyei hayvaniye memur mektebinin teşekkülündeki maksat ve gaye. Ziraat Gazetesi 4 (9-10-47): 581.

Rafy A (1971) Hayvan tüberkülozu gelişmekte olan ülkelerde tüberküloz sorunlarının özellikle ortaya konması ve tetkiki. N Tekin (Çeviren). Bornova Veteriner Araştırma Enstitüsü Dergisi 12: (22): 36-87.

Rıza İsmail (1929) İstanbulda 1929 senesi tederrün mücadelesine ait umumî rapordur. Baytari Mecmua 7: (5): 129-142.

Sabar İR (1956) Tüberküloz tarihçesi (Avec un résumé en français). İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Sayı: 50. N Tekin (Çeviren). Kemal Matbaası, İstanbul.

T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı (1938) 1938 Ziraat kongresi için veteriner işleri umum müdürlüğünce hazırlanan sağlık müesseseleri ve hayvan hastaneleri rapordur, s. 9-15.

Tb-rapor (2010) The Epidemiological investigations for the prevalence of bovine tuberculosis in Turkey, TB Eradication cost-benefit analysis. KKGGM arşivi.

Unat EK, İhsanoğlu E, Vural S (2004) Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Yarar S (1965) Türkiye’de tüberkülin tatbikatının yapıldığı yıllar, adet ve müsbet nispetleri. Altıncı Türk Tüberküloz Kongresi (23-27 Nisan 1963). İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.